

СІМЕЙНЕ ПРАВО В СИСТЕМІ ГАЛУЗЕЙ ПРИВАТНОГО ПРАВА

В.І. Труба

*кандидат юридичних наук, доцент,
декан економіко-правового факультету
Одеського національного університету
імені І.І. Мечникова*

Питання місця сімейного права в системі права непокоїло і продовжує непокоїти вчених. І якщо серед вчених дореволюційного періоду велися суперечки щодо належності сімейних правовідносин до права приватного чи до права публічного, або ж щодо неетичності унормування окремих сторін сімейних відносин, то вчені радянського часу і сучасності ведуть спір щодо місця сімейних правовідносин у системі права з точки зору самостійності сімейного права як галузі чи залежності сімейного права від права цивільного.

Не вдаючись до історичного екскурсу в наукові нетрі спорів вчених дореволюційного періоду і сучасних науковців щодо правової природи сімейного права з точки зору поділу права на приватне і публічне, розглянемо превалюючі серед науковців точки зору щодо місця сімейного права в системі права, елементами якої є норма, інститут, галузь.

Передусім зауважимо, що ми приєднуємося до тих вчених, які доводять, що система права — це будова права, його поділ на норми, інститути, галузі¹.

Система права складається з багатьох елементів, найбільшим з яких є галузь, яка відрізняється специфічним режимом юридичного регулювання і охоплює цілі частини, комплекси однорідних суспільних відносин. Ознаками, які дозволяють виділяти окремі галузі, є: «свій предмет» — особлива частина суспільного життя, комплекс однорідних суспільних відносин, «своє законодавство» — як правило, самостійні кодекси, інші кодифіковані законодавчі акти, «метод регулювання» — особливого юридичного режиму, який багато в чому орієнтований на способи правового регулювання — дозволу, заборони, зобов'язування².

Предметом сімейного права, як вважають науковці, прихильники самостійності сімейного права як галузі, є вся сукупність шлюбно-сімейних відносин, якими є відносини щодо укладення шлюбу і відносини між подружжям у шлюбі, сімейні відносини між батьками і дітьми, між усиновлювачами і усиновленими, між родичами встановлених нормами сімейного права ступенів спорідненості та між іншими членами сім'ї. Предмет сімейного права характеризує те, що відносини, які підпадають під його регулюючий вплив, між названими особами виступають як шлюбно-сімейні. Вони покликані обслуговувати інтереси сім'ї, інтереси її членів, які випливають із здійснення сім'єю її функцій, інтереси їхніх учасників як членів сім'ї.

¹ Алексеев С.С. Государство и право // Алексеев С.С. Собрание сочинений в 10 т. — Т. 8: Учебники и учебные пособия. — М.: Статут, 2010. — С. 145.

Рабінович П.М. Система права // Юридична енциклопедія / ред. Ю.С. Шемшученко [та ін.]; НАН України, Інститут держави і права ім. В.М. Корещького. — К.: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2003. — Т. 5: П-С. — С. 488—489.

Байтин М.И. Сущность права (Современное нормативное правопонимание на грани двух веков). — изд. 2-е, доп. — М.: ООО ИД «Право и государство», 2005. — С. 268—269.

² Див.: Алексеев С.С. Государство и право // Алексеев С.С. Собрание сочинений в 10 т. — Т. 8: Учебники и учебные пособия. — М.: Статут, 2010. — С. 145—146.

Тісно пов'язаний з предметом правового регулювання його метод. Під методом правового регулювання розуміють сукупність прийомів і способів, через які норми права опосередковано впливають на суспільні відносини, що цими нормами врегулюються, а також способи захисту цих суспільних відносин.

Метод сімейного права, на думку науковців, які відносять його до самостійної галузі права, зумовлений превалюючим значенням у сфері шлюбу та сім'ї особистих відносин їх учасників, залежність майнових відносин від особистих немайнових, відсутність вартісних, відплатних рис у шлюбно-сімейних відносинах, специфічний склад учасників відносин, необхідність захищати передусім інтереси дітей, довірчий характер відносин³. Ми схилиємося до думки про те, що метод правового регулювання сімейних відносин є імперативно-дозвільним. Більшість норм сімейного права — це владні приписи, заборони і зобов'язання. Диспозитивний метод — метод рівноправності учасників правовідносин, координації їхніх дій, заснований на дозволі, виявляється в тому,

³ Див., напр.: Зиоменко Ю.И. Семья и право на жилую площадь в СССР, автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. — Харьков, 1970. — С. 5.

Маслов В.Ф., Подопригора З.А., Пушкин А.А. Действующее законодательство о браке и семье. — Харьков, 1972. — С. 20, 24.

Белякова А.М., Ворожейкин Е.М. Советское семейное право: учебник. — М.: Юрид. лит., 1974.

Пергамент А.К., Паластина С.Я. Развитие советского законодательства о браке и семье // Советское государство и право. — 1975. — № 9. — С. 47.

Ершова Н.М. Вопросы семьи в гражданском праве. — М.: Юрид. лит., 1977. — С. 4—5.

Братусь С.Н. Отрасль советского права: понятие, предмет, метод // Советское государство и право. — 1979. — № 11. — С. 27.

Матвеев Г.К. Советское семейное право: учебник. — М.: Юрид. лит., 1985. — С. 37.

Советское семейное право / под ред. В.А. Рясенцева. — М.: Юрид. лит., 1982. — С. 20—22.

Суханов Е.А. Гражданское право: учебник. Т. 1 / под ред. Е.А. Суханова. — М.: БЕК, 1998. — С. 9, 22.

Нечаева А.М. Семейное право: проблемы и перспективы развития // Государство и право. — 1999. — № 3. — С. 72—73.

Нечаева А.М. Семейное право: актуальные проблемы теории и практики. — М.: Юрайт-Издат, 2007. — С. 31 та ін.

Гопанчук В.С. Сімейне право України / за ред. О.В. Дзери. — К.: Вентурі, 1997. — С. 14.

Сімейне право України / за ред. В.С. Гопанчука. — К.: Істина, 2002. — С. 13—14.

Ромовська З.В. Сімейний кодекс України: погляд в майбутнє // Право України, 2001. — № 2. — С. 63—69.

Цивільне право України. Академічний курс. Загальна частина: підручник / за заг. ред. Я.М. Шевченко. — К.: Ін Юре, 2003. — С. 7, 11, 12; та ін.

що сімейне право наділяє громадян правовими засобами для задоволення їхніх потреб та інтересів, зміст яких визначається імперативно. «Імперативний характер приписів, що використовуються, дозволяє сімейному праву однозначно визначати основи побудови сімейних відносин, виключаючи залежність цих основ від довільних рішень або угод учасників сімейних відносин»⁴.

Сьогодні в науковій літературі можна натрапити на думку про те, що зі зміною соціально-економічної і правової структури суспільства зазнало змін і сімейне право, а ці зміни зумовили зміну його місця в системі права. Так, М. Антокольська вважає, що метод сімейного права в сучасних умовах — це метод, яким оперує цивільне право, метод, який можна охарактеризувати як диспозитивний і ситуаційний, оскільки сучасне законодавство порівняно з радянським надає сторонам більше можливостей вирішення тих або інших питань за взаємною згодою, а також вимагає індивідуального підходу правозастосовних органів до відносин, що виникають у конкретній сім'ї. При цьому вона вимушена визнати збереження і велике значення в сучасному правовому регулюванні сімейних відносин імперативних засад⁵. На нашу думку, з розширенням меж договірної ініціативи членів сім'ї, з поглибленням диспозитивних засад у процесі регулювання майнових відносин між членами сім'ї, норми сімейного права не втратили свого імперативного характеру. Дія диспозитивності забезпечується приписами, які «диктують» категорично відповідну поведінку в певних сімейних правовідносинах.

Що стосується ситуативного характеру норм сучасного сімейного законодавства, то тут необхідно зауважити таке. Так, справді, сучасне сімейне законодавство містить більше ситуаційних норм, які дають право учасникам сімейних правовідносин вибирати

⁴ Кивалов С.В., Червоный Ю.С., Волосатый Г.С., Калитенко О.М. Семейное право Украины: учебник / под ред. Червоного Ю.С. — К: Правова єдність, 2009. — С. 37.

⁵ Антокольская М.В. Лекции по семейному праву. — М.: Юрист, 1995. — С. 7—9, 25—35.
Антокольская М.В. Семейное право: учебник. — Изд. 2-е, перераб. и доп. — М.: Юрист, 2003. — С. 2—19, 27—31.

права та обов'язки, на відміну від скасованих нормативно-правових актів (Кодекс про шлюб та сім'ю України), які містили ситуаційні норми для суду. Однак чинне сімейне законодавство порівняно із скасованим містить значно більше норм ситуаційного характеру не тільки для учасників сімейних правовідносин, а й для державних органів, а саме: для органів опіки та піклування.

Чітка відмінність між цивільним та сімейним правом є і в частині визначення учасників цих правовідносин.

Так, учасниками сімейних відносин є: подружжя, батьки та діти, усиновлювачі та усиновлені, баба, дід, прабаба, прадід та внуки, правнуки, рідні брати та сестри, мачуха, вітчим та падчерка, пасинок, інші члени сім'ї, визначені Сімейним кодексом України (далі — СК України).

Учасниками цивільних відносин є фізичні особи та юридичні особи, Держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальні громади, іноземні держави та інші суб'єкти публічного права.

Учасники цивільних правовідносин не завжди можуть бути суворо індивідуалізовані, на відміну від сімейного права, де правове регулювання обмежується лише чітко визначеними учасниками сімейних правовідносин.

Погоджуючись з висловленою І. Жилінковою думкою про те, що межі між цивільним та сімейним правом завжди були пересувними⁶, водночас наполягаємо на тому, що ці межі мають свою виразність.

Так, предмет регулювання сімейних і цивільних правовідносин є різним. Щодо предмета сімейного права вже було сказано, а предметом регулювання цивільного права є майново-вартісні та особисті немайнові відносини, які мають взаємооціночний характер, який, у свою чергу, і зумовлює застосування до них єдиного методу правового регулювання — методу юридичної

⁶ Жилінкова И.В. Правовой режим имущества членов семьи. — Харьков: Ксилен, 2000. — С. 78—79.

рівності сторін⁷. Саме засадами рівності положення учасників цивільних та сімейних відносин обстоюють належність сімейного права до права цивільного. Однак рівність у цивільному та рівність у сімейному праві має різне смислове навантаження.

Рівність учасників цивільних правовідносин полягає в тому, що всі суб'єкти цивільного права беруть участь у цивільних правовідносинах як особи рівноправні, жоден із них не може мати переваги та привілеї, які суперечать закону.

Рівність не властива більшості сімейно-правових відносин, зокрема у відносинах між батьками і дітьми, між особами, які замінюють батьків і влаштованими в сім'ю дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування. З одного боку, діти «підпорядковані» батькам та особам, які їх замінюють, з другого — права дітей є привілейованими відповідно до законодавства і мають бути привілейовані безпосередньо в сім'ї та суспільстві.

Акти реалізації прав і обов'язків у цивільному та сімейному праві зазвичай здійснюються добровільно, без участі держави. Наслідком невиконання цивільних зобов'язань передусім є застосування відповідних видів забезпечення виконання зобов'язання, втручання держави тут не передбачене. Наслідком же невиконання обов'язків і порушення прав у сімейному праві є втручання державних органів з метою усунення порушень і застосування в необхідних випадках примусу для належного виконання учасниками сімейних відносин своїх обов'язків. Значною тут є роль органів опіки і піклування, служб у справах неповнолітніх.

Майновий стан учасників сімейних правовідносин, а також їхній правовий статус (зокрема громадянство) не можуть впливати на ступінь їхньої участі в цих відносинах, натомість як майновий стан учасників цивільних відносин та їхній правовий статус в окремих цивільних правовідносинах має неабияке

⁷ Див.: Гражданское право: учебник. — Ч. I. — изд. 3-е, перераб. и доп. / под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. — М.: Проспект, 1998. — С. 4—12.

значення, наприклад в акціонерних, у земельних правовідносинах тощо.

Різні критерії покладають у розмежування майнових відносин, які врегульовуються цивільним правом, від майнових відносин, які входять до предмета інших галузей права, зокрема й сімейного. Так, С. Братусь специфічну ознаку майнових відносин, які входять до предмета цивільного права, вбачає у майновій самостійності їхніх суб'єктів⁸. С. Алексеев — у майново розпорядчій самостійності учасників майнових відносин⁹. Ю. Толстой як такий критерій використовує рівність учасників майнових відносин¹⁰. У сімейному праві майнова самостійність може бути відсутня або обмежена. Так, для укладення одним із подружжя договорів, які потребують нотаріального посвідчення і (або) державної реєстрації, а також договорів стосовно цінного майна, згода другого із подружжя має бути подана письмово (ч. 3 ст. 65 СК України), управління майном малолітньої дитини здійснюють її батьки (ст. 177 СК України) тощо.

Отже, матеріальність шлюбно-сімейних правовідносин є кардинально іншою, ніж матеріальність цивільно-правових. Потрібно погодитися з І. Жилінковою, що в майновому аспекті основним у відносинах між членами сім'ї є те, що сімейні відносини, як правило, є тривалими, їм властивий особливий особисто-довірчий характер і відсутні еквівалентно-відплатні начала¹¹. До цього треба додати, що досить часто підставами виникнення сімейних правовідносин, зокрема й майнового характеру, є не юридичні факти — дії, а юридичні акти — події.

⁸ Братусь С.Н. Предмет и система советского гражданского права. — М.: Госюриздат, 1963. — С. 126—127.

⁹ Алексеев С.С. Предмет советского социалистического гражданского права. Ученые труды Свердловского юридического института. — Т. I. — Свердловск, 1959. — С. 121.

¹⁰ Толстой Ю.К. Кодификация гражданского законодательства в СССР (1961—1965 гг.): автореф. дисс. ... д-ра юрид. наук. — Л., 1970. — С. 6.

¹¹ Жилинкова И.В. Правовой режим имущества членов семьи. — Харьков: Ксилон, 2000. — С. 94.

Дискутуючи довкола проблеми визначення місця сімейного права в системі права, науковці не звертаються безпосередньо до норм, які врегульовують певні сімейні відносини. Особливо нехтують прикладами цивілісти — прихильники концепції «сімейне право — підгалузь цивільного права». Ганебними, на нашу думку, є спроби окремих науковців обґрунтувати єдність цивільного і сімейного права умовами ринкової економіки і майново-вартісними відносинами між членами сім'ї. Так, М. Єгоров стверджує, що майнові відносини між членами сім'ї в умовах ринкової економіки неминуче набувають вартісного характеру. Підтвердженням тому, на його думку, є зміни в сімейному законодавстві, пов'язані з розширенням сфери цивільно-правового інструментарію в регулюванні сімейних відносин (можливість укладення шлюбного контракту, переходу від спільної сумісної до спільної часткової власності подружжя тощо). Вартісним характером майнових відносин між членами сім'ї, на думку М. Єгорова, зумовлено також переведення низки правових норм із шлюбно-сімейного законодавства до цивільного (норми про опіку та піклування, реєстрацію актів цивільного стану, спільну власність подружжя). На підставі цього автор робить висновок, що «сімейне право утворює найбільший структурний підрозділ цивільного права»¹². До речі, схожі думки висловлював і С. Ландкоф, який писав, що «відтворення життя людини є кінець кінцем метою майнових відносин (купівлі-продажу, підряду та ін.), а не тільки сімейних»¹³.

Доводи С. Ландкофа і М. Єгорова є неспроможними, а втілення в законодавство правової ідеології щодо вартісності сімейних відносин є шкідливим. Виходячи з тези М. Єгорова про

¹² Гражданское право: учебник. — Ч. I. — изд. 3-е, перераб. и доп. / под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. — М.: ПРОСПЕКТ, 1998. — С. 15–16.

¹³ Ландкоф С.Н. Основы гражданского права / ред. П.Д. Индиченко. — 2-ге вида. — К.: Радянська школа, 1948. — С. 6.

вартісний характер сімейних відносин у зв'язку з укладенням шлюбного контракту, можна зробити припущення про існування як вартісних, так і безвідплатних відносин у сім'ї, оскільки шлюбний договір (контракт) не є обов'язковим при укладенні шлюбу. Специфіка майнових відносин у сім'ї є менш вираженою, ніж у цивільному праві, не можна порівнювати відносини, що виникають у сім'ї, навіть з урахуванням шлюбного контракту, з підприємницькими чи господарськими відносинами. Хоча шлюбний договір (контракт) відповідає загальним ознакам, притаманним цивільно-правовим правочинам, мотивами, які спонукають до укладення таких договорів, є не потреба у здійсненні на свій ризик діяльності, спрямованої на отримання прибутку (підприємницької діяльності), а зокрема, впорядкування майнових відносин з метою запобігання зайвим спорам на випадок розлучення. Тим більше важко уявити вартісність у відносинах, що випливають з реєстрації актів цивільного стану, опіки та піклування. Щодо думки С. Ландкофа, то тут можна відповісти словами його сучасників (також цивілістів): відносини між подружжям, між батьками і дітьми у жодному випадку не можуть бути здебільшого зведені до майнових. Не можна аліментні зобов'язання підкорити загальним положенням цивільного права про зобов'язання. Не можна шлюб розглядати як цивільно-правовий правочин¹⁴.

Якщо віддавати перевагу економічним питанням та ігнорувати такі складові суспільного життя, як мораль, духовність і особисті відносини, законодавство піде інволюційним шляхом, майнові відносини розглядатимуться через призму соціальних груп, критерієм поділу яких стане соціальна та майнова нерівність.

Підсумовуючи, варто зазначити, що сімейне право таки має «свій предмет» і «свій метод» правового регулювання.

¹⁴ Див.: Советское гражданское право: учебник. — Т. I / Братусь С.Н., Генкин Д.М., Лунц Л.А., Новицкий И.Б. / под ред. Генкина Д.М. — М.: Госюриздат, 1950. — С. 15.

За допомогою предмета і методу можливо не лише виокремити сімейне право з єдиної системи права, а й виявити такі його особливості, яких цілком достатньо для того, щоб склалася чітка уява про сімейне право як галузь.